

TUNYUKUK YAZITINDAKİ *ıda taşda* İKİLEMESİ ÜZERİNE

About ıda taşda Handiadyoin in Inscription of Tunyukuk

Serkan ŞEN*

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 95-102

Öz: Makalede birinci Tunyukuk yazıtının batı yüzünde dördüncü satırda geçen *ıda taşda* ikilemesinin izahı amaçlanmaktadır. Günümüze dek yapılan çalışmalarda ikilemenin unsurlarından *ı*'ya “bitki, ağaç, çalılık”; *taş*'a “taş” anlamı verilmek suretiyle bu ifade açıklanmaya çalışılmıştır. Oysa değinilen sözcüklerin ikileme çatısı altında kenetlenmesi için zikredilen anlamları yeterli görülmemektedir. Çalışmamızda Eski Türkçedeki *ı* sözcüğünün *taş* “dış” ile uyumlu kullanımları üzerinde durulacaktır. İkilemenin doğru anlaşılabilmesi için karşılaştırmalı veriler ışığında erişilen bulgular ortaya konacaktır. Ayrıca *ıda taşda* ikilemesinin yazıtlarda beliren dili çok daha gerilere götüren deliller arasında telakki edilmesi gerektiği ilgililerin dikkatine sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Tunyukuk Yazıtı, ikileme, taşra.

Abstract: In this paper, explanation of *ıda taşda* handiadyoin on forth line of first Tunyukuk Inscription's west side is explained. This statement has been explained as having “plant, tree, shrubbery” meanings for *ı* and “stone” meaning for *taş* of handiadyoin components in studies until today. However mentioned meanings are not sufficient for combining these words under handiadyoin structure. In this article, it will be dwelled on coherent usages of *ı* in Old Turkish with *taş* “outside”. The data found will be verified in order to understand the handiadyoin correctly in the light of comparative data. Furthermore, new approach by which *ıda taşda* handiadyoin that takes language more back will be presented to the attention of the relevant people.

Keywords: Old Turkish, Inscription of Tunyukuk, handiadyoin, taşra (rural/outback)

Sorun

Birinci Tunyukuk yazıtının batı yüzünde dördüncü satırda geçen *ıda taşda* ikilemesinin izahı sorundur.

Giriş

Tunyukuk yazıtının başlangıcında, Bilge Tunyukuk kendisini tanıttıktan sonra II. Köktürk Kağanlığı'nın kuruluş sürecini ve bu süreçteki katkılarını aktarır. İlk kağanlıklarının yıkılması sonucu Türkler büyük bir kırım yaşamışlardır. Bir kısmı düşmanlarının elinde can verirken diğerleri Çin'e boyun eğmiş ya da göç etmek zorunda kalmıştır. Öz yurtlarından ayrılmak zorunda kalanlar ilk fırsatta bağımsızlık ateşi etrafında tekrar

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun/TÜRKİYE, serkansen@omu.edu.tr. Gönderim Tarihi: 01.04.2015 / Kabul Tarihi: 21.07.2015

toplanmaya başlamıştır. Özgürlük yolunda ilk olarak yedi yüz Türk çerisi öne düşer. Yazıtta yeni devletin kuruluşuna giden bu gelişme şöyle nakledilir: *ida taşda kalmışı kubranıp yéti yüz boltı* (Tekin 1994: 3). Zikredilen cümlede, bir araya gelen yedi yüz kişinin Çin boyunduruğunda yaşamamak için eski obalarından uzaklaşmak zorunda kalan kimseler olduğunu anlatmak üzere *ida taşda kalmışı* ibaresi kullanılmıştır. Bağlamdan hareketle ibarede geçen *ida taşda* ikilemesinden, Çin hâkimiyet bölgelerine nazaran “taşra” kavramını ifade ettiği çıkarılabilmektedir. Bu durum Türkçede ikilemelerin genellikle tek bir kavrama karşılık gelmesi (Korkmaz 2003: 142) kaidesine uygunluk gösterir. “Aralarında belli bir ses düzeni bulunan, biçim ve anlamca birbiriyile ilişkili olan, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin tek bir kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi ile oluşturulan kelime grubu” (Korkmaz 1992: 82) şeklinde tanımlayabileceğimiz ikilemeler, Avrupa dillerindeki *hendiadyoin* teriminin dilimizdeki dengi sayılabilir. Söz dizimi açısından ikilemeyi oluşturan öğeler, çoğunlukla aynı çekim ekini alırlar. Anlam boyutunda ise eş, yakın veya karşıt anlamlı sözcüklerin kalıplaşarak bir araya gelmesi söz konusudur. *ida taşda* ikilemesi aynı çekim ekini almış olması ve taşra kavramını anlatması açısından ikileme ölçütlerine uymaktadır. Ancak Eski Türkçedeki *ı* “bitki, ağaç, çalılık” ve *taş* “taş” sözcüklerinin eş, yakın ya da karşıt anlamlı olduklarını iddia etmek oldukça güçtür. Bu durumda, ikilemenin unsurlarını anlam yönüyle yeniden değerlendirmek gerekir. *ı* “bitki, ağaç, çalılık” ve *taş* “taş” sözcüklerini ikileme çatısı altında ilişkilendirme eğiliminin Türkçe için ne denli isabetli olduğunu sorgulamadan evvel *ida taşda kalmışı* ifadesinin belli başlı çalışmalarda nasıl yorumlandığını görmekte fayda vardır.

RADLOFF 1899: *idat şadi kalmışı* şeklinde okunan ifade şöyle çevrilmiştir: *Idat-Schad die mit ihm Zurückgebliebenen* (s. 3) “İdat Şad ile geride kalanlar”. Görüldüğü gibi çeviride *Idat Şad*’ın kişi adı olarak değerlendirilmesi söz konusudur (s. 32, 91).

THOMSEN 1922: Aber die, welche unabhängig (wörtlich: in Baum und Stein) gelieben waren (s. 162) “Fakat, bağımsız (kelimenin anlamıyla ağaç ve taşta) kalanlar...”

ORKUN 1936: “Ağaçta taşta kalmış olanları...” (s. 100).

MALOV 1951: Оставшиеся независимыми (кое-где в оазисах, букв. Среди еревьев и камней) (s. 65) “Bağımsız kalanlar (vahalarda kelime manası olarak çalılık ve taşta)...”.

AALTO 1958: Die auf Stock und Stein (?) Gebliebenen (s. 30) “Çalı ve taş üstünde kalanlar...”

GIRAUD 1961: Ceux qui restaient dans les forêts et dans la stepe (s. 58) “Ormanda ve bozkırda kalanlar...”.

DTS 1969: Оставшиеся в зарослях и скалах (букв. среди растений и камней) (s. 216) “Çalılık ve kayaların arasında kalan (kelimenin tam anlamıyla, bitkiler ve taşların arasında)...”.

AYDAROV 1971: Ағаш тас арасында қалған (s. 104) “Ağaç ve taş arasında kalmış olanlar...”.

ERĞİN 1970: “Ormanda taşta kalmış olanı...” (s. 52).

EDPT 1972: Those of them who remained in the bush and stony desert (s. 1) “Çalı ve taşlık çölde kalmış olanları...”.

TEKİN 1994: “Dağda bayırda kalmış olanları...” (s. 3) şeklinde ikilemeyi değerlendiren araştırmacı, eserinin dizininde *ı* için “orman ağaçlık” (s. 59), *taş* içinse “taş, taşlık yer” (s. 66) karşılığı vermiştir.

TEKİN 1995: “Dağda bayırda kalmış olanları...” (s. 83).

RYBATZKI 1997: [Die] in der Halbvüste verblieben waren (s. 82) “Yarı çölde (bozkırda) kalanları...”.

ŞİRİN USER 2009: “Ormanda, dışarıda kalmış(lar)ı (siyasal merkezin dışında kalanlar)...” (s. 50).

BERTA 2010: “Çalılıkta ve taşlı (yerde) kalmış olanlar...” (s. 84).

ÖLMEZ 2012: “Dağda taşta kalanlar...” (s. 170).

AYDIN 2014: “Yazıda yabanda kalanlar...” (s. 116) şeklinde ikilemeyi değerlendiren araştırmacı, eserinin dizininde *ı* için “ağaç” (s. 172), *taş* içinse “dış” (s. 188) karşılığını vermiştir.

Değerlendirme

Zikredilen çalışmaların büyük bir kısmında *ıda taşda* söz öbeğinin ikileme olarak değerlendirilip *ı*’nın “bitki, ağaç, çalılık”, *taş*’ın “taş” karşılığında yola çıkılmak suretiyle anlamlandırılması söz konusudur. Hatice Şirin User’in yorumu *taş*’ın “dış” manasında değerlendirilmesi bakımından diğer görüşlerden farklılık gösterir. Anlamlandırmalarda üç farklı yaklaşım göze çarpar:

Birincisi, sözcüklerin somut anlamlarının sıralanmasıdır: **ORKUN 1936, AALTO 1958, DTS 1969, ERGİN 1970, AYDAROV 1971, EDPT 1972, BERTA 2010.**

İkincisi, sözcükleri ad aktarımının parçanın bütünü karşılması türüyle değerlendirerek “orman ve bozkır, dağ taş, yazı yaban” gibi kavramlarla açıklamaktır: **GIRAUD 1961, TEKİN 1994, TEKİN 1995, ÖLMEZ 2012, AYDIN 2014**¹.

Üçüncüsü, ikilemede iki ayrı kelimenin bir kelime gibi tek mana ifade etmesi kuralını işletmektir. Buna göre ikilemeye “-Çin boyunduruğunun uzağında- bağımsız (kalanlar)” anlamı verilmiştir: **RADLOFF 1894, THOMSEN 1922, MALOV 1951, ŞİRİN USER 2009.**

Bütün bu yaklaşım farklılıklarına karşılık esasta ikilemeyle kastedilenin Çin hâkimiyeti dışındaki muhitler olduğu anlaşılmaktadır.

Metin çevirileri dışında *ıda taşda* ikilemesi üzerine müstakil açıklamalar da yapılmıştır. Giraud, ikilemeye ilişkin kaleme aldığı notta Radloff’un *ıdat şadi kalmişi kobarup* okuyuşunun Thomsen tarafından çürütüldüğünü ifade eder. Thomsen’in *ıda taşda* ikilemesini “bağımsızlık” kavramıyla izah edişini doğru bulan araştırmacı, *ıda* “ağaçta” ve *taşda* “taşta” sözcükleriyle bağımsızlığı ilişkilendirmenin güçlüğüne

1 Erhan Aydın’ın, *taş*’ı “dış” anlamında değerlendirip sözcüğe “yaban” manası vermesi özgün bir yaklaşımdır. Ancak “ağaç” anlamındaki *ı* sözünü “yazı, kır, ova” karşılığında değerlendirmesi kendisini, meseleye ad aktarımı şeklinde yaklaşanlarla beraber zikretmemize neden olmuştur.

dikkat çeker. Zira “ağaç” ve “taş” sözcükleriyle bağımsızlık arasında bağ kuran bir ikilemeye Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarında rastlanılmamaktadır. Giraud *ı*’nın ağacı değil, ormanı karşıladığını düşünmektedir. Ona göre taş ve dağ arasındaki ilgiyi ispatlamak güçtür. Kaşgarlı Mahmud’a göre *taş*’ın “taş” ve “dış” anlamının yanında “geniş açıklık, yazı” anlamı vardır. Bu durumda *ı* “ağaçlık” sözünün karşıtı olarak *taş* “bozkır” sözcüğü kullanılmış olmalıdır (Giraud 1961: 69-70).

İkileme üzerinde özellikle duran isimlerden bir diğeri ise Rybatzki’dir. Araştırmacı kendinden önceki görüşleri sıraladıktan sonra Pentti Aalto’nun ikilemeyi “yurtta” şeklinde yorumlamasını eleştirir. Zira olaylar zinciri göz önünde tutulup Türklerin yurt olarak gördükleri mekânın Ötügen olduğu düşünülürse, Aalto’nun görüşü hayli tartışmalıdır. Rybatzki, *ı*’nın “bitki, çalı” ve *taş*’ın “taş” anlamını dikkate alarak ikilemeye “yarı çöl, bozkır” anlamı vermenin daha doğru olacağı kanaatindedir. Zira Türklerin yaşadığı bölgeler coğrafi olarak böyle bir özelliğe sahiptir (Rybatzki 1997: 82).

Árpád Berta, *ıda taşda* öbeğini kelime kelime çevirmek suretiyle yapılan yorumların isabetli olmadığını dile getirmiştir. İkilemede geçen *taş* sözünün “dış” anlamında olması ihtimalini hayli zayıf gören Berta, Rybatzki’nin *ı taş* ibaresini “yarı çöl” olarak değerlendirmesine, Türklerin Huangho ve Gobi arasındaki göç bölgelerinin jeolojik niteliğini dikkate alarak katıldığını ifade etmektedir. Ayrıca, Sprengling²’in *ıda taşda* ifadesini “by sending out (dışarı göndererek)” şeklinde çevirme önerisinin kabul edilemez olduğunu vurgulamaktadır (Berta 2010: 54-55).

Hatice Şirin User, yazıtlarda geçen *balıktaki taşıkmiş tagdaki énmiş* ifadesini açıklarken burada kastedilenin o dönemde sağa sola dağılıp “diasporada” kalan Türkler olduğunu vurgulamıştır. Araştırmacı, Tonyukuk Yazıtı’nın dördüncü satırında geçen *ıda taşda kalmış kübranıp* “Ormanda dışarıda kalmışları (siyasal merkezin dışında kalanlar) ittifak kurup...” ifadesinin de aynı gelişmeyi işaret ettiğini dile getirmektedir (User 2009: 50).

Kanaatimizce *ıda taşda* ikilemesinin doğru anlaşılabilmesinin en sağlıklı yolu Tunyukuk, Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtları arasında yapılacak karşılaştırmalı okumalardır. Zira Tunyukuk’un naklettiği olayların bir kısmı Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında zikredilmektedir. İkinci Türk Kağanlığı’nın diriliş macerası da bu olaylar arasındadır. Tunyukuk’un devletin kuruluşu ile ilgili verdiği bilgileri Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları doğrulamaktadır. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında bağımsızlıkla sonuçlanan gelişmeler şöyle aktarılır:

kangım kagan yéti yégirmi erin taşıkmiş taşra yoryur téyin kü eşidip balıktaki taşıkmiş tagdaki énmiş térilip yétmiş er bolmuş tengri küç bértük üçün kangım kagan süsi böri teg ermiş yagısı kony teg ermiş ilgerü kurıgaru sülep térmış kuvratmış kamağı yéti yüz er bolmış (KT D10-13, BK D10-11) “Babam kağan on yedi adamıyla (Çin yönetimi altından) dışarı çıkmış (baş kaldırmış). Dışarı çıkıyorlar (baş kaldırıyorlar) diye haber işitince kenttekiler çıkmış dağdakiler inmiş. Toplanarak yetmiş kişi olmuşlar. Tanrı onlara güç verdiği için babam kağanın ordusu kurt gibi imiş. Doğuya batıya doğru asker sevk edip (adam) toplamış. Toplam yedi yüz er olmuş.”

2 Berta’nın gönderme yaptığı Sprengling’in makalesi orijinali ile birlikte Türkçeye çevrilmiştir. “Sprengling, Martin (1986), ‘Tonyukuk Kitabesi: Eski Bir Türk Şaheseri’, çev. Mehmet İnhan, *Erdem*, cilt 2, sayı 6, Eylül 1986, s. 721-740” künyeli makalede, *ıda taşda* ikilemesi ile ilgili bir yoruma tarafımızdan rastlanmamıştır.

Tunyukuk'un *ıda taşda kalmış* *kuvranıp* şeklinde tarif ettiği gelişme yukarıdaki alıntıda *kangım kagan yéti yéğirmi erin taşıkmiş taşra yorıyur téyin kü eşidip balıktaki taşıkmiş tagdaki énmış térilip* şeklinde geniş bir biçimde dile getirilmiştir. Bağımsızlık ateşinin etrafında toplanmak için Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında *téril-* “derlenmek” fiili ve *tér- kuvrat-* “derleyip toplamak” ikilemesi kullanılmışken Tunyukuk yazıtında bu ifadelerin eş değeri durumundaki *kuvran-* “toplanmak” fiili tercih edilmiştir. Başkaldırı mücadelesine katılmak için harekete geçmek Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında *taşık-* “çık-”, *taşra yori-* “dışarı yürümek”, *balıktaki taşık-* “şehirdeki çıkmak” şeklinde tarif edilirken Tunyukuk'ta *ıda taşda kal-* fiili ile anlatılmıştır. Kanaatimizce ortak olayı aktaran ifadelerdeki sözcüklere aynı anlamı vermek gerekir. Bu bağlamda *ıda taşda* ikilemesindeki *taş*'ı, Köl Tigin ve Bilge Kağan'daki eş değer anlatımlardan (*taşık-* “çık-”, *taşra yori-* “dışarı yürümek”) hareketle “dış” manasında değerlendirmek isabetli görülmektedir. Eski Türkçede biri “dış”, diğeri “taş” anlamında iki farklı *taş* sözü mevcuttur. Seslik açıdan, “taş” anlamındakinin ünlüsü uzun olmalıdır (Tekin 1995a: 94). Ünlü uzunluğunu Eski Türkçe metinlerin bazılarında yazım üzerinde tespit edebilssek de sözcüğün Tunyukuk yazıtındaki imlası buna fırsat vermemektedir. Dolayısıyla *ıda taşda* ikilemesindeki *taş*'ın “dış” manasında olduğuna dair görüşümüzün önünde yazım açısından bir engel görülmemektedir.

Gelinen noktada açıklanması gereken en önemli husus “dış” karşılığındaki *taş* ile *ı* arasında nasıl bir anlam ilişkisi bulunduğuudur. Zira *ıda taşda* ikileme ise *ı* ile *taş*'ın aynı, yakın ya da zıt anlamlı olması gerekir. Oysa *ı*, “bitki, ağaç, çalılık” gibi anlamlarda değerlendirildiğinde “dış” ile arasında ancak zorlama bir ilişki kurulabilir. Bu engelden dolayı araştırmacılar çoğunlukla *taş*'ı, “taş” anlamında değerlendirme yolunu seçmişlerdir. Hâlbuki Türkçenin tarihî dönemlerinde *ı*'nın *taş* “dış” sözüne koşut türevleri görülebilmektedir. Eski Türkçede **an ~ *ın* (ı+n) “-zamir tabanı” *ıngaru* (ı+n+garu) “öteye, karşıya”, *ıntın* (ı+n+tın) “öte, karşı” sözcüklerinin kökü konumunda, ötede oluş bildiren işaret zamiri olarak *ı*'yı tespit etmek mümkündür. Marcel Erdal, eskicil bulduğu bu *ı* kökünün klitik şahıs zamiri³ olabileceğini ifade etse de **ın* veya **an* biçimlerinin dışında yalın kök şeklinde kullanılabildiğini göz önünde tutarak reddütlerini dile getirmiştir (Erdal 2004: 207, 243).

Yukarıda değinildiği üzere Türkçenin gelişme alanlarında *ı*'nın izleri erken dönemlerden itibaren sürülebilmektedir. Türk Runik harfli metinlerden Şine Usu yazıtının kuzey yüzü onuncu satırda *türük bodun anta ıngaru yok boltı* “Türk halkı bunun üzerine yok oldu” (Mert 2009: 216, 218) ifadesinde tespit edilebilen *ı* kökü, *uçayan balıkning kedininte turup ınaru berü yorıdı* “Uçayan şehrinin arkasında durup öteye beriye yürüdü” (Elmalı: [179]) gibi örneklerde görülebileceği üzere Uygur yazmalarında *ınaru* (EDPT: 190) şeklindedir. *ı*'ya dayanan bir başka türev ise *ıntın* “öte” (EDPT: 178) sözüdür. *ı* köküne önce zamir *n*'si getirilip ardından kalıplaşan ayrılma durumunun ardından ad yapma işleviyle eklenmesi suretiyle oluşan sözcük, Uygur döneminde oldukça yaygındır. Özellikle Budist Uygurların acılar okyanusu şeklinde nitelenen bu dünyadan karşı kıyı olan Nirvana'ya erişme çabalarında sözcüğe sıkça rastlanır. Altun Yaruk'taki *nirvanlıg ıntın kadıgtaki yoltın ıragaylar* (Kaya 1994: 433₁₂ [246]) “...Nirvanalı öte kıyıda yoldan uzaklaşacaklar” ifadesi, sözcüğün geçtiği örnek bağlamlardandır. Marcel Erdal, Berliner Turfantexte 13'teki *ına bir burhan bolmasar* “Bir Buda olmasa!” (Zieme

3 İngilizce “clitic personal pronoun”.

1985: 5₆₃ [55]) ifadesindeki *ma* ünlemine ve Eski Türkçede sıkça rastlanan *ınçıp* “şöyle” edatını da *ı* köküyle ilişkilendirmiştir (Erdal 2004: 206). Eski Türkçede uzakta, ötede, taşrada oluş bildiren *ı* köküne bağlayabileceğimiz başka sözcükler de bulunmaktadır. Bunlardan ilki *ıd-* “göndermek” fiildir (EDPT: 37). Sözcük, *ı* köküne gerçekleştirme bildiren ve addan eylem türeten +d- (+Ad-) eki (OTWF: 485-492) getirilmek suretiyle meydana gelmiş olmalıdır⁴. İkinci örnek *ıdala-* “uzaklaştırmak, elden çıkarmak” fiildir (EDPT: 59). Sözcük, *ı* köküne addan ad yapma işleviyle kalıplaşan bulunma durumu eki +da ve addan eylem yapan +la- eklerinin getirilmesiyle türemiş olmalıdır. Üçüncü örnek *ıra-* “uzaklaşmak” fiildir (Kaya 1994: 495, Wilkens 2007: 365, EDPT: 198). Eski Türkçedeki *ırak* “uzak” (EDPT: 214) ve *ırat-* “uzaklaşmak” (EDPT: 207-208) sözcükleri de *ıra-* tabanına dayanır. Fiil, *ı* kökünden, çoğunlukla yansıma adlardan eylemler türeten +ra- eki (OTWF: 469-473) ile türetilmiş olmalıdır. Bu durum *ı*’nın da yansıma bir söz olabileceğini akla getirmektedir. Kanaatimizce de *ı* yansıma bir kök olup uzun ünlüdür. Talat Tekin’in Eski Türkçede ünlü uzunluğuna işaret eden söz başında *y* türemesi hadisesi (Tekin 1995a: 141), sözcüğün *yıd-* (Tekin 1994: 71) ve *yıra-*, *yırak*, *yırat* (DLT: 972-973) türevlerinde gözlenmektedir.

Pekâlâ *ı*’nın “öte, uzak, taşra” anlamı neden *ıda taşda* ikilemesi ile sınırlıdır? Sorunun cevabı, ikilemelerde zaman zaman rastlanan bir dil olayında saklıdır. Doğan Aksan bu olayı şu şekilde tarif eder: “Birbirine eş ya da yakın anlamlı sözcükler arasında bir yaşam kavgası olur, bunun sonucunda bunlardan biri dilden silinir, kimi zaman da Türkçede olduğu gibi, ancak ikilemelere tutunarak dilde kalmayı başarır” (Aksan 1999: 80). Nitekim Türkiye Türkçesinde bu olayın yansımalarını tespit etmek mümkündür. *Bet beniz* ikilemesindeki *bet* “surat”, *hasta sökel* ikilemesindeki *sökel* “hasta”, *yanar döner* ikilemesindeki *yan-* “dönmek”, *ev bark* ikilemesindeki *bark* “kabir, ev, barınak” duruma verilebilecek örneklerdendir (Şen 2005). Dolayısıyla *ı*’nın “öte, uzak, taşra” anlamı, *taş* “dış” sözcüğünün yaygınlaşması sonucu genel kullanımdan düşerek yalnızca *ıda taşda* ikilemesiyle sınırlı biçimde varlığını sürdürebilmiştir. Tunyukuk yazıtında benzer durumun bir başka örneği daha bulunmaktadır. Yazıtın ikinci taşında doğu yüz üçüncü satırdaki *arkuy kargu* “gözetleme kulesi” (Tekin 1994: 21) ikilemesindeki *arkuy* “müstahkem yer” sözü de Türk dili tarihinde yalnızca bu ifadede geçmektedir (Tekin 1994: 50). Ayrıca, Tunyukuk yazıtında *ı* “uzak, taşra, dış” gibi tek örnek şeklinde karşımıza çıkan başka bir sözcük daha yer almaktadır. Yazıttaki *unç* “mümkün” sözcüğüne Türkçenin başka hiçbir metninde rastlanılmaz (OTWF: 278).

Doğan Aksan, dilimizin yaşının belirlenmesi hususunda Orhon Yazıtlarındaki zengin anlatım yollarından hareketle önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre yazıtlarda beliren işlenmiş dilin göstergelerinden biri de ikilemelerdir (Aksan 2000: 99). Zira aynı kavram alanına ait olgu ya da nesneyi karşılamak üzere birden fazla sözcüğün ortaya çıkması için asırlara ihtiyaç vardır. Ortak kavram alanından sözcüklerin kalıplaşarak ikileme çatısı altında kenetlenmesi için de ayrıca zaman gereklidir. Gelinek noktada, yazıtlardaki ikilemeler, dönemin dilinin ne denli köklü olduğunu, Türkçenin yaşının bu tarihten çok daha geriye götürülmesi gerektiğini ortaya koyan verilerdir. Tunyukuk yazıtındaki *arkuy kargu* “gözetleme kuleleri” gibi *ı taş* “taşra” ikilemesi de yazıtlarla kayda geçirilen dilin mazisini daha da derinleştirecek üçüncü

4 Talat Tekin (Tekin 2003: 225), Ahmet Bican Ercilasun (Ercilasun 1984: 43), İbrahim Taş (Taş 2009: 172) gibi araştırmacılar fiili, Eski Türkçede saymaca bir *-ı- fiiline dayandırmaktadırlar. Ancak sözcüğün türevleri göz önünde tutulduğunda *ıd-*’in uzun ünlülü olan *ı* “öte” adından türediğini düşünmek pekâlâ mümkündür.

bir anlam olayına işaret etmektedir. Zira bu ifadeler, bazı sözcüklerin sadece ikilemelerde yaşayabileceğinin Türkçedeki ilk örnekleridir. Dolayısıyla aynı kavram alanından sözcüklerin üretilmesi, bunların kalıplaşarak ikileme oluşturması süreçlerine, ikilemeyi oluşturan sözcüklerden birinin gündelik kullanımdan düşerek sadece ikilemeyle sınırlı şekilde yaşayabilmesi için gereken zamanı da eklemek gerekir. Dönemi-ne göre eskicil sayılabilecek bu tür ifadelere, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında değil de Tunyukuk yazıtında rastlanması Tunyukuk'un yaşıyla ilgili olmalıdır. Bilge Kağan'a göre daha ihtiyar olan Tunyukuk'un söz varlığında eskicil unsurlar, kalıp ifadeler bağlamında gözlenebilir.

Sonuç

1. Tunyukuk yazıtındaki *ıda taşda* ikilemesi “dışarıda, taşrada, uzakta” şeklinde anlaşılmalıdır.

2. İkilemedeki *ı*, ötedekini karşılayan işaret zamiri olarak ortaya çıkmış, zamanla “uzak, öte, taşra” manasından hareketle isim tabanı işleviyle sözcükler türetmiştir.

3. Eski Türkçedeki *ıngaru* “öteye”, *ıntın* “öte”, *ıd-* “göndermek”, *ıdala-* “ortadan kaldırmak”, *ıra-* “uzaklaşmak”, *ırat-* “uzaklaştırmak”, *ırak* “uzak” gibi sözcükler *ı* tabanından türemiş olmalıdır.

4. *ı* “uzak, öte, taşra” sözcüğünün uzun ünlülü olup yansıma söz şeklinde ortaya çıktığı düşünülebilir.

5. *taş* “dış” ile yakın anlamlı olan *ı* sözü *taş*'ın yaygınlaşması sonucunda, “uzak, öte, taşra” karşılığıyla gündelik dilde tek başına tutunamamıştır. Sözcüğün türevleri bağımsız şekilde varlıklarını sürdürseler de *ı* zikredilen anlamıyla sadece *ıda taşda* ikilemesinde yaşayabilmiştir.

6. Tunyukuk yazıtındaki *ıda taşda* “dışarıda, taşrada” ikilemesinde, *ı*'nın “uzak, taşra, öte” anlamıyla yalnızca bu ifadede tespit edilmesi bakımından, yazıtlarda kullanılan dili çok daha gerilere götüren veriler arasında değerlendirilmesi gerekir.

7. Tunyukuk yazıtına ilişkin metin yayınlarının dizin ve sözlükleri, yukarıda yapılan açıklamalar doğrultusunda yeniden gözden geçirilmelidir.

Kaynakça

- AALTO, Pentti (1958). *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Gesammelt von G. J. Ramstedt, J. G. Granö und Pentti Aalto, bearbeitet und herausgegeben von Pentti Aalto, Helsinki.
- AKSAN, Doğan (1990). *Anlambilim*, Ankara: Engin Yayınları.
- AKSAN, Doğan (2000). *En Eski Türkçe'nin İzlerinde*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- AYDAROV, Gubaydolla (1971). *Yazık Orxonskix Pamyatnikov Drevnetyukuskoy Pis'mennosti VIII veka*, Alma-Ata.
- AYDIN, Erhan (2014). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Konya: Kömen Yayınları.
- BERTA, Árpád (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, Çev. Emine Yılmaz, Ankara: TDK Yayınları.
- BK: Bilge Kağan Yazıtı

- DLT ERCİLASUN, Ahmet Bican ve Ziyat Akkoyunlu (2014). *Divanü Lugatı't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- DTS: NADELYAEV V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar*, Leningrad: Akademia Nauk SSSR.
- EDPT: CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- ELMALI, Murat (2009). *Dasakarmapathaavadānamālā Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1984). *Kutadgu Bilig Grameri -Fii-*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill.
- ERGİN, Muharrem (1994). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- GİRAUD, R. (1961). *L'inscription de Ban Tsokto*, Paris.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.
- KT: Köl Tigin Yazıtı
- MALOV, S. E. (1951). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskva: Akademiya Nauk.
- MERT, Osman (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*, Ankara: Belen Yayıncılık.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1994). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- OTWF: Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. 1-2. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- ÖLMEZ, Mehmet (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: BilgeSu Yayınları.
- RADLOFF, Wilhelm (1899). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei Zweite Folge*, St. Petersburg.
- RYBATZKÍ, V. (1997). *Die Tonuquq-Inschrift*, Szeged: Studia Uralo-Altaica.
- ŞEN, Serkan (2005). "Standart Türkiye Türkçesinde İkillemelerle Yaşayan Tarihi Sözcükler", *Şinasi Tekin'in Anısına Uygurlardan Osmanlıya*, İstanbul: Simurg Yayınları, 685-704.
- ŞİRİN USER, Hatice (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları.
- TAŞ, İbrahim (2009). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Ankara: TDK Yayınları.
- TEKİN, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları.
- TEKİN, Talat (1995). *Orhon Yazıtları -Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk-*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- TEKİN, Talat (1995a). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 13, Ankara: Simurg Yayınları.
- TEKİN, Talat (2003). "Zetacism and Sigmatism: Main Pillars of the Altaic Theory", *Makaleler I Altayistik*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, Ankara: Grafiker Yayınları, 215-240.
- THOMSEN 1922 "Gammel-tyrkise irdskriker fra Monogoliet, i oversaettelse og med indlening", *Samlende Afhandlingar*, II: 465- 516 / Almancaya Çeviren: Schaefer, H.H. (1924) "Altürkische Inschriften der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung", *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gessellschaft*, 78: 121-175 / Almancadan Çevirisi: Özden, Ragıp Hulusi (1935). "Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler", *Türkiyat Mecmuası*, 3: 81-118.
- WILKENS, Jens (2007). *Das Buch von der Sündentilgung, Edition des alttürkisch-buddhistischen Kşanti Kılguluk Nom Bitig I-II*, Belgium: Brepols (Berliner Turfantexte 25).
- ZIEME, Peter (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR (Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte. 13.)